

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 930.1:303.446.4

Віталій Тельвак *

РЕЦЕПЦІЯ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ЯК ІСТОРІОГРАФІЧНА ПРОБЛЕМА (ДО 1914 РОКУ)

У статті представлено процес рецензування творчої спадщини М. Грушевського як історіографічний феномен. Визначається мотивація оглядачів наукового доробку автора фундаментальних праць з історії України та їх географічна приналежність. Також, подається аналіз основного кола рецензентів праць М. Грушевського.

Ключові слова: *М. Грушевський, рецензія, історіографічний контекст.*

В історіографії ХХ – початку ХХІ століття проблема критичного звернення до творчої спадщини Михайла Грушевського неодноразово була предметом уваги як у спеціальних [14], так і в узагальнюючих [1] студіях. Тож на сьогодні ми доволі повно поінформовані про особливості рецепції численних праць українського історика з боку представників багатьох національних історіографічних шкіл та різних ідейних таборів зі зрозумілим переважанням вітчизняного інтелектуального сегменту. При цьому акцент традиційно робився на різноманітності оціночних інтерпретацій. Сам же процес рецензування як історіографічний феномен перебував фактично поза увагою дослідників. Попри зрозумілу наукознавчу значущість цієї проблеми, її невирішеність ускладнює створення стереоскопічної картини рецепції спадщини автора «Історії України-Руси».

Оглядаючи цілість процесу рецензування праць М. Грушевського від початку 90-х років ХІХ ст. до середини 30-х років ХХ ст., можемо говорити про існування двох майже однакових у часі періодів, водорозділом між якими є

* Доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

початок Першої світової війни. Ці періоди помітно відрізняються між собою не тільки обставинами та пріоритетами творчої діяльності вченого, але й, що для нас важливіше, цілковито відмінним історіографічним та ідеологічним контекстом їхнього обговорення. З огляду на це, нижче ми звернемося до рецензійної грушевськіани, створеної до вибуху Великої війни.

Рецензування (мотивація, інтенсивність, географія)

Говорячи про обставини звернення сучасників М. Грушевського до його праць протягом кінця XIX – початку XX ст., можемо відзначити три періоди, в межах яких виразно домінували ті чи інші мотиви. До 1894 р. провідним мотивом було суто історіографічне зацікавлення інтелектуальними пропозиціями талановитого представника київської школи Володимира Антоновича. Як свідчить палітра рецепції ранніх праць М. Грушевського, уже перші його кроки в науці привертала увагу сучасників. Що цікаво, попри початковий етап професійного становлення, ці студії були помічені далеко за межами київського наукового середовища, в якому М. Грушевський сформувався як дослідник. У цей короткий період як українські оглядачі, так і їхні польські та російські колеги у першу чергу фокусувалися на суто фахових моментах обговорюваних праць, а в їхній мотивації виразно домінував наукознавчий інтерес. Сам молодий учений у цей час жодним чином не впливав на процес рецензування його творів.

Початок другому періоду поклав переїзд М. Грушевського в 1894 р. до Львова, де він у короткому часі став помітною фігурою не лише наукового, але й культурно-просвітнього та суспільно-політичного життя. Зростаюча публіцистична активність львівського професора привернула увагу до його постаті широкого кола читацької публіки і, відповідно, оглядачів з різних політичних таборів і національних осередків. Відреагувати на писання М. Грушевського у той час вважають за необхідне не лише вчені, зацікавлені історіографічними новаціями автора «Історії України-Руси», але й оглядачі

В. Тельвак. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського як історіографічна...

українського національного руху, котрі справедливо відзначали його зростаючий вплив на всі сфери буття одного з найбільших слов'янських народів. Ім'я М. Грушевського поступово стає уособленням українства – спочатку його науково-гуманітарної складової, а в короткому часі й усього інтелектуального та громадського життя. Завершили другий період революційні події 1905 р. в Російській імперії, що уможливили розгортання українського культурного та наукового руху на Наддніпрянщині. Остання обставина помітно вплинула на всі напрямки обговорення творчих ідей М. Грушевського. У грушевськознавстві названий рік є водорозділом між львівською та львівсько-київською добами життя вченого.

Протягом 1894–1905 рр. мотивації при написанні критичних оглядів на праці М. Грушевського значно урізноманітнилися. Особливо це позначилося на українських критиках праць львівського вченого. В українському інтелектуальному середовищі, попри суто академічний інтерес, дедалі виразніше проговорюється потреба популяризації історіографічних ідей автора «Історії України-Руси», котрі одностайно визнавалися за найбільш модерне слово вітчизняної науки. Цікаво, що сам учений не одразу зрозумів необхідність цілеспрямованої популяризації своїх гіпотез. Про це свідчить запис у його щоденнику за 13 березня 1904 р.: «В сих місяцях я багато передумав над системою замовчування нас і над актуальними потребами популяризування нашої роботи. Я багато помилився, ставши осторонь і покладаючися, що наша робота сама собі проб'є дорогу. Ні, може не пробити, бо забагато інтересованих contra» [3, с. 24]. Тож М. Грушевський розгортає широку інформаційну та популяризаційну кампанію у періодичних виданнях імперії Романових, спираючись насамперед на українських колег, котрі працювали у російській столиці. В своїй «Автобіографії» з цього приводу він згадував: «...В мені в тих роках виросло переконання про крайню потребу популяризувати й маніфестувати українську наукову роботу й її результати супроти умисного ігнорування, яким, очевидно, надіялися її на смерть

В. Тельвак. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського як історіографічна...

замовчати неприхильники українства, та дорогою видань на інших мовах постаратися проломити заборону наукових українських публікацій в Росії» [2, с. 231].

З огляду на сказане не дивно, що в багатьох рецензіях українських оглядачів домінувала власне популяризаторська, ілюстративно-пояснювальна сторона викладу. Про популяризаторські пріоритети нерідко прямо заявляли й самі критики. Наприклад, Василь Доманицький, рецензуючи перші томи великої «Історії» для «Київської старовини» так окреслював мету свого огляду: «[...] Ми не беремо на себе сміливості піддавати критичному розгляду три томи Історії України, що вийшли в світ: може це зроблять п.п. присяжні історики, якщо не у найближчому майбутньому, то може бути, після закінчення праці п. Грушевського. Ми маємо намір лише дати читачам хоча б загальне уявлення про зміст кожного з опублікованих томів і водночас вказати на більш оригінальні та цікаві погляди або висновки автора, абсолютно нові або такі, що йдуть у розріз з положеннями, що встановилися в історичній науці» [4, с. 186-187].

Усвідомлюючи важливість популяризації своїх історіографічних концепцій, М. Грушевський нерідко виступав ініціатором написання рецензій. З тогочасного епістолярію вченого ми дізнаємося, що він звертався з пропозиціями до учнів або добрих знайомих дати критичний огляд своїх праць. При цьому М. Грушевський інколи дбав і про публікацію критичного огляду. Відзначимо, що заангажованість М. Грушевського у процес рецензування власних творів зовсім не передбачала відсутності зауважень у таких оглядах, а нерідко породжувала й конфліктні ситуації, коли, на думку критиків, його увага до їхньої роботи була нав'язливою.

Чи не найбільш промовистою ілюстрацією вищесказаного є справа з написанням рецензії на перший том «Історії України-Руси». Після його появи постала потреба популяризації викладених у книзі ключових історіографічних ідей в західноєвропейському науковому середовищі. З пропозицією поінформувати наукову громадськість про появу своєї книги на сторінках

заного в славістичних колах празького журналу «Věstník Slovanských Starožytosti» М. Грушевський звернувся до видатного славіста Любора Нідерле – головного редактора цього видання. У відповідь чеський учений попросив українського колегу підшукати фахівця для рецензії, котрий би добре орієнтувався в українознавчій проблематиці та зміг донести зацікавленому читачеві головні ідеї твору. Вибір М. Грушевського впав на одного з його найбільш працьовитих і талановитих учнів Мирона Кордубу. За рекомендацією М. Грушевського до нього й звернувся з пропозицією рецензії Л. Нідерле [15, с. 634-635]. Наслідком листування між ним та М. Кордубою й стала поява критичного огляду молодого на той час ученого, що фактично поклав початок широкому обговоренню праці на сторінках славістичних видань Європи.

Процесом написання М. Кордубою рецензії на перший том «Історії України-Руси» доволі активно цікавився й сам М. Грушевський. Як свідчить листування учня з учителем, останньому йшлося про мовну вправність молодого дослідника, його здатність правильно проінтерпретувати складні наукові ідеї праці для їх вірної передачі зацікавленому західному читачеві. Такий контроль з боку М. Грушевського був явно не до вподоби його учневі, втім, висловити своє незадоволення у голос він не наважувався. М. Кордуба просто не надіслав остаточної версії своєї рецензії на перегляд М. Грушевському, користаючи з його поїздки до Росії. На прохання вчителя прокоментувати свій учинок, серед багатьох пояснень він зазначив: «Остаточно я не думаю, щоб зі мною справа вже так сумно стояла, щоб я не-вспів, коли схочу, старанною мовою написати пару сторін критики» [8, с. 47].

Своїм обуренням дріб'язковою опікою М. Грушевського М. Кордуба поділився з О. Барвінським, у якого мешкав під час одного з приїздів до Львова. Після їхньої бесіди О. Барвінський пустив поголоску Львовом, що М. Грушевський, боячись серйозної критики його праці, примушував молодого ученого показувати йому текст рецензії. Коли ці чутки дійшли до самого автора «Історії України-Руси», він природно зажадав пояснень від учня. М. Кордуба

В. Тельвак. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського як історіографічна...

був змушений виправдовуватися, вказуючи на неправдивість поширених О. Барвінським чуток. Разом із тим він відверто зазначив: «Правдою є лише, що я почувся доволі немило вражений, коли Ви поставили до мене таке бажанє; а се тому, що через се я бачився укваліфікований як чоловік, що не встиг у своїй рідній мові склеїти двох речень правильно» [8, с. 47]. Вочевидь перебуваючи під сильним враженням від незручності ситуації, що склалася, М. Кордуба вказує на те, що проблеми мовно-стилістичного плану властиві й іншим українським гуманітаріям, втім і самому М. Грушевському. «[...] Коли йде річ про мову, – пише у тому ж листі молодий дослідник, – той Вам можна зробити під тим оглядом заміти, що й Ви уживаєте слів і форм не чисто руских...». Врешті, М. Грушевському виявилось достатньо пояснень М. Кордуби і конфлікт був вичерпаний. Втім, надалі знаний учений уже не намагався дріб'язково контролювати наукову творчість свого учня.

Поряд із відзначеними вище тенденціями, у досліджуваній період у середовищі українських оглядачів з'явилася мотивація ідеологічного заперечення історіографічних ідей М. Грушевського. Вона окреслилася в публіцистиці представників москвофільського напрямку, що відкидали спроби львівського вченого «українізувати» східноєвропейський гранд-наратив. Серед найбільш послідовних опонентів всієї культурно-наукової та громадської праці автора «Історії України-Руси» у той час назвемо Осипа Мончаловського [13] та Пилипа Свистуна [17].

Значною мірою зазнали змін мотиваційні чинники і у випадку польських та російських оглядачів творів М. Грушевського. В російському інтелектуальному просторі до суто академічних факторів додалися популяризаційний та критико-охоронний мотиви. При цьому популяризацією ідей львівського професора займалися його нечисленні симпатки. В такому випадку рецензія була своєрідною подякою за особисто надіслану М. Грушевським книгу. Як приклад, наведемо факт рецензування творів українського вченого Василем Сторожевим. З його листа до М. Грушевського

ми дізнаємося, що останній подарував примірник «Очерка истории украинского народа» російському колезі. У відповідь той поділився своїми враженнями про прочитану книгу та пообіцяв написати рецензії до провідних історичних часописів Росії [30, арк. 4-4 зв.]. Слід відзначити, що у зазначене десятиліття з популяризаційною метою російські історики писали свої огляди не часто.

Своєрідний популяризаційний ефект, щоправда з негативним оціночним забарвленням, мали й критичні огляди критико-охоронного характеру, метою яких було тотальне заперечення, а інколи й профанація інтелектуальних пропозицій М. Грушевського. Тут у першу чергу назвемо войовничі за характером рецензії Тимофія Флоринського, що не визнавав жодної рації історіографічним ідеям свого колишнього студента [26].

В польській історіографії у той час домінувала академічна мотивація у зверненні до ідей М. Грушевського. Серед польських колег він не мав відвертих симпатиків, котрі б популяризували його гіпотези у власному читацькому середовищі. Тогочасна польська публіцистика загалом опонувала поглядам українського вченого щодо шляхів налагодження міжнаціонального діалогу в Східній Галичині, фокусуючись на його громадській та культурницькій праці. Академічна мотивація домінувала також і в середовищі чеських рецензентів (В. Ягіч, Ї. Полівка).

Окреслені вище мотиваційні особливості значно поглибилися в останнє передвоєнне десятиліття діяльності М. Грушевського. Цей час позначений інтенсивним проникненням його творів та ідей в російський і західноєвропейський інтелектуальний простір і пов'язаного з цим широким обговоренням в українській, російській, польській, чеській і західноєвропейській публіцистиці та науковій періодиці історіографічної й суспільно-політичної практики вченого, його науково-організаційної і громадської діяльності. У передвоєнне десятиліття М. Грушевський перекладає свої праці, у першу чергу поодинокі томи «Історії України-Руси», німецькою та російською мовами, що започаткувало системне обговорення ключових

В. Тельвак. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського як історіографічна...

постулатів української історіографії західноєвропейськими і російськими фахівцями та стимулювало становлення національних традицій грушевськознавчої рефлексії.

Серед українських оглядачів надалі домінували академічна та популяризаторська мотивації. При цьому остання помітно посилилася, адже в Російській імперії стало можливим відкрито обговорювати проблеми української гуманітаристики. Колеги львівського професора, що працювали на підросійських теренах, вважали за певний моральний обов'язок поширювати його історичні ідеї серед якомога ширшої читацької аудиторії країни. Зі свого боку М. Грушевський, заохочуючи колег, оперативно надсилав їм щойно видані свої праці. Тож огляд ставав також своєрідною подякою за подарунок. Сказане добре ілюструє лист Д. Дорошенка до львівського кореспондента: «Приношу Вам глибоку вдячність за прислану книгу «Очерк истории украинского народа», – тільки що її одержав. Постараюся поширити відомости про неї по українських та російських виданнях» [7, с. 510].

Переслідуючи головно популяризаторські цілі, українські оглядачі працю М. Грушевського в своїх рецензіях нерідко вдавалися до докладного реферування та розлогого цитування. Виправдовуючи саме таку архітектоніку своїх оглядів, Д. Дорошенко, наприклад, відверто вказував: «Ми не могли відмовити собі у задоволенні викладати думки автора його ж словами та навести ці довгі виписки» [5, с. 100]. Подібні пояснення знаходимо й у листі М. Могилянського до львівського професора: «Посилаю Вам чи завтра, чи в понеділок № 234 «Речи», де подав рецензію на «Культ[урно]-нац[іональний] рух...». Як побачите, у рецензії більш Вашого, ніж мого. Ще, дякуючи коректорові, що викинув ламки («») Ваше пішло за моє. Ну, та мабуть Ви мене за те лаяти не будете...» [29, арк. 6].

У цей час М. Грушевський надалі активно опікується процесом організації критичних оглядів на власні праці, вважаючи рецензування ефективним шляхом популяризації нової української історичної ідеології. Опосередковано

В. Тельвак. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського як історіографічна...

про це дізнаємося з тогочасного епістолярію. Наприклад, М. Могилянський пише М. Грушевському: «Здається, що Ви не помиляєтесь, надаючи рецензіям значінє...» [29, арк. 7 зв.].

Поряд із домінуючим популяризаторським мотивом, М. Грушевський при організації процесу рецензування власних праць мав на меті також фінансову допомогу хронічно бідним українським колегам, адже співпраця з періодичними виданнями у той час як правило була оплачуваною. Тут прикладом може бути перебіг написання В. Доманицьким рецензії на шостий том «Історії України-Руси» М. Грушевського, що знайшов відображення у їхньому епістолярію. Шукаючи можливостей додаткового заробітку для важкохворого В. Доманицького, львівський професор запропонував йому написати огляд тому до «Киевской мысли», обіцяючи самотужки її опублікувати. З цього приводу М. Грушевський пише: «В «Киевской мысли», де мене просять від часу до часу статті на укр[аїнські] теми, мали б скоро дати фейлетон про мою «Історію України» взагалі і особливо останні [томи] з приводу VI тому, що вийшов. Як хочете, напишіть і пришліть на мої руки, а я перешлю» [10, с. 210]. Ця пропозиція припала до душі В. Доманицькому і вже за кілька днів він відповідає: «До «Київ[ської] мислі» охоче беруся писати – тільки скажіть прислати VI том (решта усі є тут у нас). Напишіть тільки, який об'єм має бути тих статтів (тобто скільки фельтонів, на Вашу думку, можна присвятити? І чи на перших томах довше спинятися?)» [12, с. 381]. На ці запитання М. Грушевський дає подальші вказівки: «Про кілька фейлетонів про «Історію» до «Киевской мысли» нема й мови: вони помістять тільки оден фейлетон, стрічок на 300-400, та й то щоб був можливо живо написаний, Ви його пришліть мені до Риму Post restante, а я листом перешлю редакції» [10, с. 210].

Заохочуючи колег до написання рецензій на власні книги, М. Грушевський обіцяв їм також допомогати фаховими порадами. Йшлося йому насамперед про те, щоб експонувати саме ті історіографічні ідеї, котрі він вважав особливо важливими для читача. Наприклад, в одному з листів до львівського колеги

В. Тельвак. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського як історіографічна...

Олександр Лотоцький нагадує: «Обіцялисте дати мені деякі вказівки щодо рецензії на «Історію України-Руси» [28, арк. 95].

Цікаво, що ініціюючи широке рецензування своїх праць у середовищі українських і російських колег, М. Грушевський цікавився інтенсивністю звернення сучасників до власних ідей. Так, він давав доручення голові бібліографічного бюро при бібліотеці НТШ Володимиру Дорошенку зібрати всі відгуки на свої твори. У відповідь той писав: «З великою охотою виконую Вашу просьбу. Я зібрав більше, ніж Ви просили, і був би ще більше зібрав, якби Бібліотека мала всі головніші російські журнали в комплеті, а то на жаль дуже багато бракує, отже рецензій на 2 – 3-е видання «Очерка» не міг через се зібрати. Вибачайте, що задержався з відповідю на пару днів, але я хотів подати Вам комплет рецензій, якомога повнійший. Дещо у нас у бібліотеці годі було знайти, але я занотував бувши ще в Швейцарії, то мусів перегорнути купу своїх нотаток, поки відшукав. Не списав я лише рецензій з укр[аїнських] видань і «Київської старини». Усі ж иньші подаю на осібних картках» [11, с. 262].

З проханнями надавати інформацію про опубліковані огляди М. Грушевський звертався також до своїх російських колег, яким дарував праці, що, як ми вже писали, передбачало їх популяризацію в російській періодиці шляхом рецензування. Як приклад, наведемо уривок з листа В. Сторожева до львівського професора від 22 березня 1905 р.: «Згідно обіцянки повідомляю Вам, що мої рецензії на Вашу книгу «Очерк истории украинского народа» надруковані в журналах «Русская Мысль», № 2, стр. 57-59, «Научное Слово» № 2, стр. 131-134 и «Мир Божий», № 2, стр. 49-51» [31, арк. 9].

В останнє передвоєнне десятиліття помітно зростає також ідеологічно вмотивована полеміка з історіографічними пропозиціями М. Грушевського. Тут до хору москвофільських критиків М. Грушевського додалися поодинокі голоси опонентів ученого з Наддніпрянщини – прихильників концепції

«єдиного русского народа». Для прикладу назвемо ім'я представника київської документальної школи Івана Лінниченка.

В російському інтелектуальному просторі в останній період помітно зросла інтенсивність обговорення творів М. Грушевського як в академічній, так і в популяризаційній площинах, що відбулося завдяки цілеспрямованій праці самого українського вченого. Більш активними у цей час стали й ідеологічні опоненти львівського професора, занепокоєні зростаючим впливом його ідей не тільки на одноплемінників, але й на широкі кола російських читачів [23, с. 7-50].

Подібною ситуація була й у польському інтелектуальному просторі, де надалі домінували академічні мотиви у зверненні до творів М. Грушевського. Разом із тим, можемо відзначити зростання ідейно вмотивованої полеміки з різноплановою працею голови НТШ, що буквально захлиснула шпальта польських періодичних видань, особливо напередодні Першої світової війни [22, с. 47-60]. При цьому польські публіцисти, подібно до того, як це робили представники російського правомонархічного табору, нерідко піддавали огульній критиці історіографічні теорії їхнього українського опонента. Чи не найбільш колоритним опонентом М. Грушевського з-посеред польських публіцистів був талановитий історик та письменник Францішек Равіта-Гавронський [18, с. 244-251].

Про присутність популяризаційних мотивів у рецензуванні праць М. Грушевського можемо говорити і у випадку чеських гуманітаріїв. Про це, наприклад, свідчать листи Карела Кадлеца до українського колеги. Дякуючи М. Грушевському за надіслані твори, чеський правник як правило додає обіцянку дати критичний огляд до котрогось з чеських академічних видань. В одному з листів він, наприклад, пише: «Сердечно Вам дякую за нову, прислану Вашу студію «Київська Русь». Напишу про неї реферат в нашому «Sborníku Věd Právních a Státních» [27, арк.. 27].

Академічна мотивація домінувала й у середовищі західноєвропейських оглядачів різнопланової праці М. Грушевського. Свідченням сказаного є те, що

В. Тельвак. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського як історіографічна...

німецькі та румунські рецензенти, попри загалом критичне ставлення до історіографічних ідей автора «Історії України-Руси», в своїх оцінках не виходили за межі наукової коректності.

Звертаючись до проблеми інтенсивності звернення оглядачів до праць М. Грушевського, вкажемо на її пряму залежність від наукової активності самого вченого, а також його намагання популяризувати свої ідеї через перекладні проекти. З огляду на це природно, що найменшою кількістю рецензій позначені початки наукового шляху київського вихованця. Пік рецензування творів українського вченого припав на 1905–1906 рр., коли він випустив німецькомовний переклад першого тому «Історії України-Руси» та «Очерк истории украинского народа». Від того часу увага до історіографічних пропозицій автора «Історії України-Руси» залишалася доволі значною аж до початку Першої світової війни. При цьому найбільш популярними у рецензентів були дві праці М. Грушевського – «Історія України-Руси» (близько п'ятдесяти оглядів до 1914 р.) та «Очерк истории украинского народа» (понад двадцять рецензій).

Значною мірою наукова активність М. Грушевського вплинула й на географію критичних оглядів його творів. У період до 1894 р. перші праці молодого історика рецензували насамперед представники київського наукового середовища. Поряд із цим, що цікаво, вони були помічені й далеко за межами Наддніпрянщини та потрапили на сторінки бібліографічного відділу львівського «Kwartalnika Historycznego». Видання М. Грушевським «Очерка истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV-го столетия» значно розширило географію критичних відзивів – на книгу активно відгукнулися представники російських наукових центрів. Праця про Барське староство через свою локальну тематику викликала цікавість українських та польських фахівців.

Географія звернення до творів М. Грушевського після 1894 р. постійно розширювалася. З одного боку, здобутий ним у короткому часі авторитет

В. Тельвак. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського як історіографічна...

репрезентанта українства підживлював увагу до його різнопланової праці в різних національних середовищах, представники яких цікавилися феноменом новітнього руху на теренах Східної Європи. З іншого, ставка вченого на популяризацію своїх ідей шляхом їх перекладу німецькою та російською мовами в короткому часі принесла очікувані результати і рецензії на книги львівського професора з'явилися, поза українськими землями, у Петербурзі, Москві, Кракові, Варшаві, Празі, Берліні, Мюнхені, Лейпцигу, Інсбруці та багатьох інших тогочасних наукових центрах. Залишається лише щиро пошкодувати, що в досліджуваний період так і не були втілені плани перекладу та публікації «Очерка истории украинского народа» англійською та французькою мовами. Це дозволило б започаткувати українознавчий академічний дискурс у цих авторитетних славістичних середовищах у період, коли вибух війни ще не надав українським студіям некорисного для них політичного присмаку.

Рецензенти

Відзначене вище переважання академічної мотивації при осмисленні історіографічних ідей М. Грушевського у період до 1914 р. підтверджує також звернення до постатей його рецензентів. Вже перші наукові праці вихованця Київського університету були прорецензовані тогочасними провідними фахівцями східноєвропейської історії. Серед українських критиків бачимо такі авторитетні імена як Михайло Драгоманов, Володимир Антонович, Володимир Іконников, Петро Голубовський, Никандр Молчановський, Юхим Сіцинський, Агатангел Кримський. Перші три на час рецензування праць молодого вченого були визнаними авторитетами української науки і представляли старшу генерацію істориків. П. Голубовський та Н. Молчановський належали до першого покоління представників школи В. Антоновича. Децю старший за М. Грушевського Ю. Сіцинський представляв подільський науковий осередок. Єдиний з оглядачів, хто був молодший за рецензованого автора – це

В. Тельвак. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського як історіографічна...

А. Кримський. На час написання ним рецензій він навчався у Московському університеті.

З російських рецензентів перших творів М. Грушевського переважали його однолітки Олександр Кізеветтер, Павло Мілюков і Володимир Боцяновський. Як і рецензований ними автор, на час написання рецензій вони робили свої перші кроки в науці. З них О. Кізеветтер та П. Мілюков стали у майбутньому чоловіми представниками російської науки та громадсько-політичного життя. До старшого покоління російських рецензентів належали Іван Філевич та Олександр Пипін, котрі на час написання рецензій були визнаними авторитетами у своїй галузі. Вони представляли, відповідно, варшавський та петербурзький наукові осередки.

Польські дослідники становили найменш численну групу оглядачів ранніх праць М. Грушевського. При цьому домінували виключно представники старшого покоління польської науки. Олександр Яблоновський, Антоній Прохаска чи Алоїзій Шарловський на початку 90-х років XIX ст. мали загально визнані наукові досягнення. На рік старшим від М. Грушевського був Олександр Чоловський. Прикметно, що всі рецензії згаданих авторів з'явилися на сторінках лише одного періодичного видання – тогочасної найбільш авторитетної трибуни польської історіографії – журналу «Kwartalnik Historyczny».

Від переїзду М. Грушевського до Львова і до вибуху Першої світової війни коло рецензентів різнопланових праць українського вченого стрімко розширилося. Це пояснюється як нарощуванням динаміки його власної наукової праці, так і зростаючою заангажованістю діяча в українське культурно-просвітне та громадське життя. Остання обставина зумовила постійне збільшення частки публіцистів і політичних оглядачів серед рецензентів творів М. Грушевського.

Ще одна виразна тенденція стосується вікового аспекту порушеної проблеми. Якщо у попередньому періоді зрозуміло домінували дослідники

В. Тельвак. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського як історіографічна...

старшого, стосовно М. Грушевського, покоління науковців, то надалі ми бачимо постійне «омолодження» колективу рецензентів. Частка старших за українського вченого дослідників зменшується і поступово серед критиків домінують його однолітки, а в останнє передвоєнне десятиліття помітним стає голос молодших за нього колег, включно з представниками Львівської історичної школи.

Цілком очікувано, що найстрімкіше зросла кількість українських рецензентів. Тут ми бачимо найбільш знакових представників всіх вікових генерацій та партійних таборів. Відзначимо, що серед них переважали фахові історики або особи, що отримали історичну освіту. Серед симпатиків історіографічної моделі М. Грушевського старшого покоління назвемо Олексія Маркевича, Володимира Щербину, Івана Франка та Никандра Молчановського. Серед однолітків львівського вченого згадаємо такі заслужені для українства імена як Микола Василенко, Максим Славинський та Гнат Житецький. Не менш відомими в українській науці були й представники молодшого покоління українських рецензентів. Назвемо хоча б Володимира Гнатюка, Олександра Лотоцького, Дмитра Дорошенка, Володимира Дорошенка, Михайла Возняка, Василя Доманицького, Іполіта Бочковського, В'ячеслава Прокоповича чи Михайла Могілянського.

Першоплановими постатями представлені й українські рецензенти науково-популярних праць М. Грушевського. Тут у першу чергу згадаємо Софію Русову, Ольгу Косач, Івана Копача, Миколу Зерова, Миколу Вороного, Володимира Левицького та інші загальноновизнані імена. До суспільно-політичної публіцистики видатного вченого зверталися, наприклад, такі помітні в українському русі діячі як Микита Шаповал, Микола Порш, Олександр Барвінський та Михайло Павлик.

Звісно, що найбільш переконаними прихильниками історіографічних ідей і суспільно-політичної практики М. Грушевського були його учні. В досліджуваний час рецензіями на наукові та публіцистичні праці львівського

В. Тельвак. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського як історіографічна...

професора відгукнулися Мирон Кордуба, Степан Томашівський, Іван Крип'якевич, Іван Джиджора, Микола Залізник. Їхні відгуки на наукові твори вчителя були загалом компліментарними, хоча й нерідко містили зауваження полемічного характеру.

Складнішою справа була з громадською публіцистикою М. Грушевського. Не всі його учні сприймали тактику політичної боротьби вчителя та визнавали проголошені ним пріоритети поступу тогочасного українства. При цьому вони не наважувалися полемізувати «з відкритим заборолом» і робили це анонімно або не публічно (переважно в епістолярії). Тут у першу чергу згадаємо, звісно, С. Томашівського [16, с. 352-361].

До першопланових постатей власних партійних таборів належали й ідейні опоненти М. Грушевського, що заповзято критикували його історіографічну модель. В Галичині це були, передусім, москвофіли. Тут бачимо як представника старшого покоління цієї течії Пилипа Свистуна, так і його молодших однодумців Осипа Мончаловського та Володимира Мільковича. Серед наддніпрянських істориків схемі М. Грушевського найбільш аргументовано опонували вихованці Київського університету Іван Лінниченко та Андрій Стороженко.

В передвоєнне десятиліття значно зросло й коло російських рецензентів М. Грушевського. Відзначимо, що в цьому була значна заслуга самого українського вченого, котрий від 1904 р. активно наповнював читацький простір імперії Романових перекладами своїх праць. Найбільш жваве обговорення в середовищі російських інтелектуалів викликали переклади поодиноких томів «Історії України-Руси», а також його науково-популярні «Очерк истории украинского народа» та «Иллюстрированная история Украины».

Серед російських рецензентів історичних творів М. Грушевського бачимо найбільш авторитетних у той час дослідників східноєвропейської тематики. У віковому плані тут помітні представники різних генерацій з виразним

домінуванням ровесників українського вченого. До старшого покоління можемо віднести лише Дмитра Корсакова. До однієї з М. Грушевським вікової генерації відносяться Павло Мілюков, Олександр Кізеветтер, Венедикт М'якотін, Олександр Пресняков, Василь Сторожев, Микола Чечулін, Олександр Яцимірський, Аркадій Лященко, Василь Корабльов, Микола Рожков та Костянтин Радченко. Значно молодшим за українського історика був фактично лише Георгій Вернадський.

Серед російських рецензентів М. Грушевського найбільш послідовно йому надалі опонував Тимофій Флоринський – представник старшого покоління російських інтелектуалів. Його тези мали помітний вплив на антиукраїнську риторику правомонархічних публіцистів типу Сергія Щоголева, Анатолія Савенка, Андрія Реннікова чи Івана Сікорського. Значною популярністю погляди київського цензора користувалися й у середовищі галицьких москвофілів [19, с. 131-154]. З марксистських позицій вартість суспільно-політичних гасел М. Грушевського піддав сумніву Володимир Ульянов (Ленін) [6, с. 26].

Авторитетними постатями у фаховому середовищі були представлені й польські критики наукових праць М. Грушевського. Тут також спостерігаємо виразну тенденцію до «омолодження» групи рецензентів українського історика. До старшого покоління оглядачів творів автора «Історії України-Руси» відносяться Францішек Равіта-Гавронський, Анатоль Левицький, Олександр Брікнер та Антоній Прохаска. Молодшими за українського історика були Станіслав Здзярський, Мар'ян Гойський і Людвік Колянковський.

Загострення польсько-українських протиріч у Східній Галичині на початку ХХ ст. привернуло увагу польських інтелектуалів до суспільно-політичної публіцистики М. Грушевського. З більшою чи меншою дозою критики на неї відгукнулися такі авторитетні у своїх ідейних середовищах оглядачі як Леон Василевський, Людвіг Кульчицький чи вже згадуваний Францішек Равіта-Гавронський.

Цікавим явищем рецепції історіографічних ідей М. Грушевського у передвоєнний час стала поява рецензентів, котрі артикулювали свої зауваження з погляду білоруського історичного інтересу. Маємо на увазі вихованця київської школи документалістів Митрофана Довнар-Запольського та Володимира Пічету. Перший був майже однолітком М. Грушевського; В. Пічета ж належав до покоління 1870-х рр.

Реномованими іменами у галузі вивчення східноєвропейського минулого були представлені й поодинокі оглядачі з інших національних історіографічних шкіл. Серед чеських інтелектуалів праці М. Грушевського зацікавили і представника старшого покоління Ватрослава Ягича, і його однолітка Карела Кадлеца, і репрезентанта більш молодшої генерації Яна Славіка [25, с. 240-258]. Серед румунських інтелектуалів опонувати українському колезі взявся дещо молодший за нього Ніколає Йорга – класик румунської історіографії та впливовий суспільно-політичний діяч [24, с. 840-844]. Серед німецьких учених на переклад першого тому «Історії України-Руси» відгукнулися знані славісти Леопольд Карл Гетц, Рудольф Штібе та Отто Геч [21, с. 148-155]. Всі вони були дещо молодшими за рецензованого автора, але належали до однієї з ним наукової генерації, що сповідувала ранкеансько-позитивістські цінності наукового знання.

Відзначимо, що більшість зі згаданих вище рецензентів М. Грушевського зверталися до його творів лише один раз. Найбільш активними серед українських оглядачів ученого були Д. Дорошенко та В. Доманицький на Наддніпрянщині й С. Томашівський у Галичині. Серед російських критиків більше одного разу до праць українського історика зверталися В. Сторожев, О. Кізеветтер, О. Яцимірський, а також його довголітній опонент Т. Флоринський. Серед польських інтелектуалів неодноразово рецензували студії автора «Історії України-Руси» А. Прохаска, А. Брікнер та Ф. Равіта-Гавронський. Двічі зверталися до праць М. Грушевського чехи Я. Славік та К. Кадлец.

Звертаючись до гендерного виміру нашої проблеми відзначимо тотальне переважання чоловіків, що відповідало тогочасній ситуації в науці, у тім і в історичній, з її виразно маскуліним обличчям. Цікаво, що тогочасне листування українських діячів доносить до нас несміливість жінок публічно висловити свої оцінки праць М. Грушевського. Як ілюстрацію, наведемо уривок з листа Лариси Старицької-Черняхівської до львівського професора. Ділячись своїми враженнями про «Ілюстровану історію України», вона пише: «Я з захватом прочитала Вашу книжку і хотілося б мені написати про неї, та боюсь «дерзати» [9, с. 508]. Загалом у зазначений період серед жінок-рецензентів науково-популярних праць М. Грушевського бачимо лише двох діячок українського просвітницького руху на Наддніпрянщині С. Русову та О. Косач.

Коротко підсумовуючи наші спостереження над персоналіїним виміром проблеми рецензування праць М. Грушевського, відзначимо домінування фахових істориків. При цьому до його наукових творів зверталися першопланові постаті національних історіографічних осередків, тим самим визнаючи лідерство ученого в українській гуманітаристиці. Подібною була й ситуація з оглядачами суспільно-політичної публіцистики українського діяча. І в цьому випадку ми бачимо голосні імена представників різноколірних партійних таборів, котрі підносили впливовість М. Грушевського на процес становлення модерного українського руху.

Оцінки

Природно, що найбільш уважним, багатогранним та емоційним ставлення до праць М. Грушевського було в українському інтелектуальному середовищі. У небагатій на неординарні постаті українській історіографії останнього десятиліття XIX ст. працюючий учень В. Антоновича привернув увагу співвітчизників своїм небуденним талантом, великою ерудицією та гарячим патріотизмом. Від критичних оглядів на перші наукові праці історика-

В. Тельвак. Рецептція творчої спадщини Михайла Грушевського як історіографічна...

початківця і практично до вибуху Першої світової війни бачимо перманентне розширення компліментарної складової обговорення його творчих ідей, що подекуди набувало глорифікації, коли за рецензування бралися наближені до нього люди чи коли публікація адресувалася неукраїнській аудиторії. Кожна наукова чи науково-популярна праця, що виходила з-під пера історика, викликала жваве зацікавлення в українському інтелігентському світі, зустрічаючи неодмінно схвальне сприйняття та піднесення того новаційного, чим М. Грушевський збагачував вітчизняне історіописання. Поодинокі зауваження обставлялися різного роду поясненнями і носили головню корегуючий та компенсаційний характер. Аргументовано критикувалися лише антинорманізм дослідника та мовностилістичний бік його праць.

Дедалі активніша громадсько-політична діяльність М. Грушевського швидко висунула його на перші ролі вітчизняного політикуму, що висвітлило як сильні, так і менш привабливі риси характеру вченого. Це невдовзі призвело до появи великої кількості опонентів суспільної активності дослідника та дедалі густішого забарвлення оцінок наукової творчості кольорами політичної кон'юнктури. Відтак не випадково перша критика Грушевського-науковця прозвучала саме з боку опонентів його громадської діяльності. Щоправда, відбувалося це або у приватних розмовах, або на сторінках тогочасної публіцистики, здебільшого в анонімній чи псевдонімній формі. Незважаючи на поодинокі критичні голоси, напередодні війни ученого вважали загальноновизнаним лідером українства, у численних присвячених йому дописах зарахували до національного пантеону поряд із Т. Шевченком та М. Драгомановим.

Надзвичайно зацікавленим було ставлення до творчості М. Грушевського з боку представників російського інтелектуального життя. Уже перша монографічна праця історика-початківця, що містила спробу переосмислення класичної для російських істориків давньоруської проблематики, привернула увагу фахівців до вихованця Київської документальної школи. З кінця XIX ст.

кожна наукова студія М. Грушевського, яка торкалася проблем розмежування сфер зацікавлення російської та української історіографії, попри численні цензурні рогатки, неодмінно потрапляла в поле зору російських дослідників. А масштабна науково-організаційна праця львівського професора на галицькому, а згодом й наддніпрянському ґрунті, принесла йому заслужений авторитет у колі славістів.

Представники ліберальної течії російської науки, віддаючи належне фаховій ерудиції та майстерності українського колеги, принципово заперечували його намагання конструювати національний гранд-нарратив ціною радикального перегляду усталеної погодинської схеми. Утім, цілеспрямована діяльність М. Грушевського з популяризації своїх наукових ідей у російському інтелектуальному світі шляхом перекладу багатьох праць, сприяла поступовому проникненню його ідей спочатку серед фахівців, а згодом і в широкому інтелігентському середовищі.

Гаряче полемізуючи з приводу схеми українського вченого, опираючись його намаганням «націоналізувати» звичну для імперської історіографії проблематику, переглянути усталені інтерпретації ключових подій історії сусідніх народів, російські вчені водночас визнали слушність заявленої М. Грушевським потреби переосмислити класичні для науки ХІХ ст. постулати. Так, поділяючи правомірність тези про сепаратне вивчення історії всіх східнослов'янських народів, російські історики відкинули абсолютні претензії українців на давньоруську спадщину; погодившись із самостійністю українського етносу, вони поставили під сумнів історичні права топоніма «Україна» та змальований М. Грушевським ареал розселення українців на російсько-українському порубіжжі. Утім, найголовнішим здобутком впливу праць українського вченого на російську науку стала поступова трансформація історіографічної моделі «спора южан и северян» у повноцінну міжнаціональну наукову дискусію.

Більш конфліктним було сприйняття наукових ідей українського вченого в середовищі російських інтелектуалів, що сповідували правомонархічну ідеологію. До їхнього рішучого неприйняття тез М. Грушевського про самотійність етнічного типу українців досить швидко додалося засудження розгорнутої вченим широкомасштабної культурницької та суспільно-політичної діяльності. Слушно вбачаючи в наукових поглядах українського дослідника теоретичне обґрунтування його громадської активності, прихильники «єдиносудимства» беззастережно відкидали будь-які його спроби нав'язати інтелектуальний діалог, зазвичай вдаючись до глузування та профанації творчого доробку М. Грушевського – не так критикуючи, як дискредитуючи його ідеї. На сторінках численних публіцистичних видань у грубій шовіністичній тональності відбувалася демонізація образу вченого як творця ворожого російським національним інтересам українського руху. Яскравою ілюстрацією такого ставлення було поширення замітника української мови як «мови Грушевського», а всю його творчість нерідко зневажливо називали «українськими фантазіями».

Під впливом класичної для російської науки та публіцистики полемічної традиції сприйняття праць М. Грушевського своє ставлення до створеної ним національної версії українського минулого артикулювали представники галицького москвофільства та наддніпрянського малоросійства. Сповідуючи класичні гасла російської історіографії XIX ст. про етнічну, культурну та історичну спільність «південної та північної гілок російського народу», теоретики москвофільства відкидали ключові тези історичної концепції українського вченого. Так і не спромігшись на створення оригінальних історіософсько-історіографічних контраргументів, в ідеологічному плані вони дедалі більше підпадали під вплив російської шовіністичної літератури. Більш змістовною в науковому плані була полеміка з автором «Історії України-Руси» з боку прихильників малоросійської історичної ідеології.

Цікавим явищем була інтерпретація творчої спадщини М. Грушевського представниками російського марксизму. Закидаючи українському вченому недооцінку соціально-економічного чинника історичного поступу та гіперболізацію значущості культурно-ідейних феноменів, один з перших представників російської марксистської історіографії Микола Рожков загалом визнав наукову вагомість доробку М. Грушевського, цінність його концепцій, фактично вимагаючи лише деякого зміщення акцентів [20, с. 365-397].

Не менш уважним та емоційним сприйняття творчої спадщини М. Грушевського було в польському інтелектуальному середовищі. Вже від перших студентських праць практично кожна розвідка українського вченого знайшла обговорення у колі польських фахівців. Як і російські дослідники, їхні польські колеги також гаряче опонували науковим поглядам М. Грушевського в тих аспектах, де він, на їхнє переконання, «зазіхав» на традиційні засади польської Клію. Намагаючись перенести процеси етногенезу українців у ранньомодерний час, польські вчені критикували антинорманізм автора «Історії України-Руси»; заперечували його тлумачення етнічних процесів на польсько-українському порубіжжі, що вело за собою надмірне, на їхній погляд, розширення західного кордону українського розселення; відкидали інтерпретацію дослідником більшості спірних проблем співжиття двох народів у межах польської держави (передусім оцінки Люблінської унії та козаччини). Бажання законсервувати усталені історіографічні стереотипи на рівні їхнього розуміння наукою ХІХ ст. яскраво проявилось у впертому небажанні відмовитися від терміна «русин» на користь модерного «українець».

Активна участь М. Грушевського в модернізації українського культурно-наукового та суспільно-політичного руху в Галичині, його позиція у справі Холмщини та Підляшшя, скептичне ставлення до чергових спроб польсько-українського порозуміння значною мірою політизували осмислення творчості вченого польськими інтелектуалами. Як і у випадку з російськими монархістами, шовіністично налаштовані польські діячі також вбачали в

В. Тельвак. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського як історіографічна...

наукових аспіраціях М. Грушевського впливи ворожих полякам зовнішніх сил. Гострота українсько-польського історіографічного діалогу, що мав, завдяки українським романтикам, значно більший досвід проговорення в науці ХІХ ст. у порівнянні з українсько-російським, була помітно меншою, аніж у випадку з північним сусідом. Польські науковці, вважаючи неприйнятними низку щойно перерахованих аспектів історичної моделі М. Грушевського, досить високо оцінили фаховість його праць, свідченням чого був високий індекс їх цитування у спеціальній літературі. Врешті, М. Грушевський ще наприкінці ХІХ ст. був обраний членом-кореспондентом краківської Академії наук, а також певний час перебував в інших польських наукових товариствах (наприклад, Історичному товаристві у Львові).

Польська публіцистика, створюючи у масовій свідомості образ руйнівника планів відродження старої Речі Посполитої, значно рідше від російської вдавалася до відверто вульгарних випадів на адресу вченого. Своєрідністю польської грушевськіани була регіональна специфіка гостроти оцінних характеристик діяльності М. Грушевського. Найбільш критичними у її сприйнятті виявилися галицькі поляки, що були свідками проявів дієвості та принциповості натури українського вченого, відчуваючи в його активності пряму загрозу своєму привілейованому становищу в краї. Найприхильнішими до М. Грушевського виявилися поляки з підросійських земель, що бачили потребу пошуків порозуміння з українцями у спільному протистоянні царату.

Найприхильнішою у слов'янському світі до М. Грушевського була чеська наука. Відсутність взаємних історичних претензій, важкий досвід імперського гніту, традиційно міцні чесько-українські культурні взаємини, особисті приятні стосунки вченого з чоловічими представниками наукового світу Богемії створили сприятливу атмосферу для побудови міжнаціонального історіографічного діалогу, в якому автор «Історії України-Руси» відігравав роль лідера. Попри скептичне ставлення до антинорманізму М. Грушевського та деякі застереження щодо сміливості його історичного моделювання, чеські вчені з

В. Тельвак. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського як історіографічна...

великим визнанням ставилися до різнобічної культурної діяльності українського колеги, уважно відстежуючи появу його наукових творів.

Західна славістика, незважаючи на відмінності її національних шкіл, у ставленні до наукової творчості М. Грушевського виробила загалом спільні підходи. І найбагатша грушевськознавчими рефлексіями німецька україністика, і значно скромніші у кількісному плані оцінки праць ученого в румунській літературі були фактично одностайними у визнанні наукової сміливості та феноменальної ерудованості М. Грушевського. Однак на рівні фахового аналізу запропонованих М. Грушевським інтерпретацій східноєвропейської історичної проблематики переважали скептицизм і критицизм, зумовлені, з одного боку, пануванням дослідницьких традицій (звідси – послідовна критика антинорманізму вченого), з іншого – значним авторитетом російських славістів та популярності їхніх наукових пропозицій. Тому, поряд із співчутливим ставленням до спроб М. Грушевського ввести український народ у європейську сім'ю на правах рівного члена, в наукових концепціях ученого схильні були вбачати радше політичні аспірації, аніж аргументовану наукову модель. Це особливо яскраво проявилось у широкій дискусії на сторінках багатьох європейських видань довкола німецького перекладу першого тому «Історії українського народу». Погляди українського вченого так і не зрушили підвалин західного слов'янознавства, маючи більший успіх у середовищі політиків, де увага до української проблеми напередодні війни була спричинена цілком прагматичними міркуваннями.

Узагальнюючи наші спостереження над рецензуванням праць М. Грушевського його сучасниками до вибуху Першої світової війни, можемо впевнено говорити про унікальність цього процесу як історіографічного явища в українській інтелектуальній культурі. Виняткова наукова продуктивність ученого, а також його визначне місце в українському русі спричинили незнану перед тим зацікавленість особою львівського професора у багатьох національних і читацьких середовищах. Завдячуючи особистим якостям

М. Грушевського, котрий запропонував дієві шляхи долаття хронічної провінційності українського інтелектуального та суспільно-політичного життя, про українство чи не вперше заговорили багатьма європейськими мовами як про модерний феномен. Втім найбільш разючими виявилися впливи історіографічного плану: у короткому часі в професійному середовищі було визнано не лише існування українського погляду на увесь спектр східноєвропейської історичної проблематики, але й поступово визрівало розуміння раціональності вимог українських учених піддати ревізії освячені традицією гіпотези. Спровоковані автором «Історії України-Руси» дискусії, до яких долучилися першопланові постаті тогочасної науки, мали потужний модернізаційний вплив на всю вітчизняну гуманітаристику, сприяючи концептуальному та інституційному становленню українських студій як повноправної складової славістики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Винар Л. Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії і бібліографії / Л. Винар. // Український історик. – 1982. – № 3–4. – С. 40–78 ; Пшеничний Є. «...Щадіть цензорського олівця» : до історії появи статті С. Томашівського «Наша політика» / Є. Пшеничний. // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4. – С. 352–361 ; Гирич І. М. Грушевський та В. Антонович : творчі контакти та суспільно-політичні погляди / І. Гирич // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1994. – С. 133–160 ; Бортняк Н. Степан Томашівський : до відносин із Михайлом Грушевським / Н. Бортняк. // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів, 24–25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк–Львів, 1995. – С. 187–195 ; Гирич І. Б. М. Грушевський і М. Василенко. (До історії творчих взаємин) / І. Б. Гирич. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Випуск 3/4. – С. 344–355 ; Ploky S. Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History / S. Ploky. – Toronto–Buffalo–

В. Тельвак. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського як історіографічна...

London : University of Toronto Press, 2005. – 614 p. ; Гирич І. Михайло Грушевський та Іван Франко : громадське і приватне / І. Гирич. // Франкознавчі студії. Збірник наукових праць. – Дрогобич : «Коло», 2007. – Випуск четвертий. – С. 590–642 ; Adamski Ł. Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków / Ł. Adamski. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. – 369 s. ; Гирич І. Венедикт М'якотін і українська історіографія / І. Гирич. // Історіографічні дослідження в Україні. – Випуск 22 : Доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття», 20–21 жовтня 2011 р., м. Київ. – К. : Інститут історії України, 2012. – С. 541–564.

2. Грушевський М. Автобіографія, 1926 р. / М. Грушевський. // Великий Українець : Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. та підгот. текстів та фотоматеріалів, комент. та приміт. А. П. Демиденка. – К. : Веселка, 1992. – С. 231.

3. Грушевський М. Щоденник / [підг. до друку І. Гирич та О. Тодійчук]. // Український історик. – 2006–2007. – № 4 / 1–2. – С. 24.

4. Доманицький В. : История Украины-Руси. Проф. Михайла Грушевського. Львів, 1898–1900 рр. Томи I, II, III / В. Доманицький. // Киевская Старина. – 1902. – Т. LXXIX. – Декабрь. – С. 186–187.

5. Д. Д-ко [Дорошенко Д.] : Исследования Проф. М. Грушевскаго по истории украинскаго казачества (Проф. М. Грушевский. История украинскаго казачества. Том первый) // Украинская жизнь. – 1913. – № 4. – С. 100.

6. Ленинский сборник. / [под редакцией В. В. Адоратского, В. М. Молотова, М. А. Савельева, В. Г. Сорина]. – М. : Партиздат ЦК ВКП(б), 1937. – Т. XXX. – С. 26.

7. Листи Дмитра Дорошенка до Михайла Грушевського / [публ. Любомир Винар, Світляна Панькова] // Український історик. – 2002. – № 1–4. – С. 510.

8. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського і Федора Вовка / [упорядники В. Наулко, В. Старков] // Старожитності Південної України. – Випуск 14. – Запоріжжя : РА «Тандем У», 2005. – С. 47.

9. Листування Лариси Старицької-Черняхівської з Михайлом Грушевським / [публ. В. Заруби] // Записки НТШ. – 2013. – Том ССLXV. Праці Історично-філософської секції. – С. 508.

10. Листування Михайла Грушевського. Т. 1. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 1997. – С. 210.

11. Листування Михайла Грушевського. Т. II. / [упор. : Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар]. – Київ–Нью-Йорк : УІТ, 2001. – С. 262.

12. Листування Михайла Грушевського. Т. III. / [ред. Л.Винар; упор. : Г. Бурлака, Н. Лисенко]. – Київ–Нью-Йорк : УІТ, 2006. – С. 381.

13. Мончаловский О. А. Литературное и политическое украинофильство. (Отпечатка из «Галичанина») / О. А. Мончаловский. – Львов : Типография Ставропигийского Института, 1898. – 190 с. ; Мончаловский О. А. Мазепинцы (Отпечатка из «Галичанина») / О. А. Мончаловский. // Живые вопросы. – Львов : Из типографии Ставропигийского Института, 1900. – С. 41–85.

14. Моторний В., Гнатюк М. Діяльність М.Грушевського в оцінці чеської академічної громадськості / В. Моторний, М. Гнатюк. // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 61–65 ; Атаманенко А. Розвиток грушевськознавства в діаспорі / Алла Атаманенко // Український історик. – 2006–2007. – № 4 / 1–2. – С. 154–182 ; Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття) / В. Тельвак. – Київ–Дрогобич : «Вимір», 2008. – 494 с.

15. Наулко В. Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського / В. Наулко. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – 2006. – Випуск 10/11. – С. 634–635.

16. Пшеничний Є. «...Щадіть цензорського олівця» : до історії появи статті С.Томашівського «Наша політика» / Є. Пшеничний. // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4. – С. 352–361.

17. С-ъ [Свистун Ф.] Кто більший : г. Михайло Грушевскій или о. А.Петрушевич? // Галичанин. – 1900. – № 216–218.

18. Тельвак Віталій, Тельвак Вікторія. Грушевськіана Францішка Равіти-Гавронського / Віталій Тельвак, Вікторія Тельвак. // Spheres of culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies. – Lublin, 2013. – Volume IV. – S. 244–251.

19. Тельвак В. «Ересиарх українського движения» (рецепція творчої спадщини М.Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини ХХ ст.) / В. Тельвак. // Історіографічні дослідження в Україні. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2010. – Вип. 20. – С. 131–154.

20. Тельвак В. Марксистська рецепція творчого доробку Михайла Грушевського (перша третина ХХ століття) / В. Тельвак. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К. : Український письменник, 2009. – Випуск 12. – С. 365–397.

21. Тельвак В. Михайло Грушевський та німецьке слов'язознавство першої третини ХХ століття / В. Тельвак. // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД ; [редкол. : І. Б. Матяш (голов. ред.) та ін.]. – К., 2009. – Т. 17. – С. 148–155.

22. Тельвак В. Польська грушевськіана кінця ХІХ – початку ХХ ст. / В. Тельвак // Український Історик. – № 3-4 / 1. – 2004–2005. – С. 47–60.

23. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття) / В. Тельвак. – Дрогобич, 2012. – С. 7–50.

24. Тельвак В. Рецензія Ніколає Йорги на «Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes» Михайла Грушевського / В. Тельвак. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Випуск 12. – С. 840–844.

25. Тельвак В. Чеська грушевськіана першої третини ХХ століття / В. Тельвак. // Історіографічні дослідження в Україні. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Випуск 19. – С. 240–258.

26. Флоринский Т. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению / Т. Флоринский. // Университетские известия. – 1898. – № 11. – С. 219 ; Флоринский Т. Малорусский язык и «українсько-руській» литературный сепаратизм / Т. Флоринский. – Спб., 1900. – 163 с. ; Флоринский Т. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению / Флоринский Т. // Университетские известия. – 1901. – № 4. – С. 38–45.

27. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДА України у м. Київ). – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 508 (Листи Кадлеца К.) – Арк. 27.

28. ЦДА України у м. Київ. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 613 (Листи Лотоцького Ол.) – Арк. 95.

29. ЦДА України у м. Київ. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 646 (Листи Могилянського М.) – Арк. 6-7 зв.

30. ЦДА України у м. Київ. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 775. – Арк. 4 – 4 зв.

31. ЦДА України у м. Київ. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 874 (Листи невстановлених кореспондентів. Ч. 2) – Арк. 9.

В статтє представлено процес рецензування творческого наследия М. Грушевского как историографический феномен. Определяется мотивация обозревателей научного наследия автора фундаментальных работ по истории Украины и их географическая принадлежность. Также, дается анализ основного круга рецензентов работ М. Грушевского.

Ключевые слова: М. Грушевский, рецензия, историографический контекст.

This article is devoted to the process of reviewing the creative heritage of M. Hrushevskiy, as historiographical phenomenon. In general, this analysis determined the motivation of reviewers scientific achievements of the author of

В. Тельвак. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського як історіографічна...

fundamental works the history of Ukraine and their geographic origin. Investigations have focused on the main circle reviewers of works M. Hrushevskiy.

Keywords: *M. Hrushevskiy, historiographical phenomenon, the review*